

TANQIDIY FIKRLASH VA UNI RIVOJLANTIRISH USULLARI

O'zbekiston Davlat Jahon tillari universiteti

2-ingliz tili fakulteti talabasi

Odilova Charosxon Shavkatjon qizi

Ilmiy rahbar: Mamatkulova Nilufar

Annotatsiya: Mazkur maqolada tanqidiy fikrlash tushunchasi, uning tarixiy ildizlari va zamonaviy ta'limdagi o'rni tahlil qilinadi. Qadimgi Yunon falsafasidan boshlab zamonaviy pedagogika va ilm-fan sohasigacha bo'lgan davrda tanqidiy fikrlash rivojlanishi masalasi yoritiladi. G'arb olimlarining, jumladan, Jon Dyui va Metyu Lipman kabi ta'limshunoslarning yondashuvlari hamda Sharq mutafakkirlari, xususan, Alisher Navoiy va Mahmud Koshg'ariy asarlarida tanqidiy fikrlashning aks etishi o'rganiladi. Shuningdek, maqolada ta'lim jarayonida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish metodlari va amaliy tadqiqotlar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, mustaqil tafakkur, falsafiy tahlil, ilmiy tafakkur, ta'lim jarayoni, Sokratik metod, Jon Dyui, Metyu Lipman, Alisher Navoiy, Mahmud Koshg'ariy, o'qitishda tanqidiy fikrlash, tafakkur va ta'lim, Sharq va G'arb falsafasi, integratsiyalashgan ta'lim, o'quvchilarning analitik qobiliyati.

Tanqidiy fikrlash - bu ma'lumotni obyektiv ravishda tahlil qilish va asoslangan hukmlar chiqarish qobiliyatidir. Ushbu qobiliyatni rivojlantirish har kuni muammolarni hal qilish va qaror qabul qilishda muhim. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish masalasi nafaqat ta'lim jarayonida, balki jamiyatning turli sohalarida muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda tanqidiy fikrlash fanga asoslangan qarorlar qabul qilish, har qanday axborotni chuqur tahlil qilish va murakkab muammolarni hal etishda asosiy rol o'ynaydi. Ushbu maqolada tanqidiy fikrlash tushunchasi, uning tarixiy rivojlanishi falsafiy va ilmiy asoslari hamda uni ta'lim jarayonida qanday rivojlantirish masalasi keng yoritiladi. Bundan tashqari, turli xalqlar va madaniyatlardan kelib chiqqan taniqli olim va yozuvchilarning tanqidiy fikrlash bo'yicha ilgari surgan g'oyalari ham batafsil ko'rib chiqiladi.

1. Tanqidiy fikrlash tushunchasining kelib chiqishi va rivojlanishi

Tanqidiy fikrlash qadimdan buyuk mutafakkirlar va faylasuflarning diqqat markazida bo'lib kelgan. G'arb falsafasi bu borada o'ziga xos yutuqlarga ega bo'lsa, Sharq falsafasi ham inson tafakkurining turli ko'rinishlari bilan bog'liq ravishda tanqidiy fikrlash masalasini o'rganishga katta hissa qo'shgan. Masalan, qadimgi Yunon falsafasida Sokrat (Socrates) o'zining "Sokratik metod"i orqali insonlar o'z qarashlarini tanqidiy yondashuv bilan tahlil qilishni o'rganganlar. Sokratning

so'zlariga ko'ra, tanqidiy fikrlash insonni o'z e'tiqodlarini qayta ko'rib chiqishga va haqiqatga erishishga yo'naltiradi. Uning asosiy metodi savol-javoblar orqali odamlarni o'z e'tiqodlarini shubha ostiga olishga majbur qilish edi. Bu usul hozirgi kunda ham ta'lim tizimida tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishda keng qo'llanilmoqda.

Immanuel Kant esa tanqidiy tafakkur orqali insonni "ma'naviy yetuklik"ka erishish yo'lida mustaqil fikrlashga chaqirgan. Uning "Nima bu ma'naviy yetuklik?" savoliga javobi shunday edi: bu insonning mustaqil ravishda o'z aqliy imkoniyatlarini ishga solishdir. Kantning fikriga ko'ra, inson jamiyatning axborotlari va me'yorlariga bo'ysunib yashashdan ko'ra, o'z aqlidan foydalanib, ular ustidan o'z mulohazalarini bildirish orqali haqiqiy erkinlikka erishadi.

Tanqidiy fikrlashning ilmiy rivojlanishi

Tanqidiy fikrlash faqatgina falsafiy an'analarda emas, balki zamonaviy ilm-fan va ta'lim jarayonida ham muhim rol o'ynaydi. XIX va XX asrlarda tanqidiy fikrlashni o'rganish ilmiy-nazariy jihatdan keng o'rganila boshlandi. Amerikalik pedagog Jon Dyui tanqidiy fikrlashni inson ongining faol shakli sifatida ko'rib, u orqali odamlar ma'lumotlarni tahlil qiladi va turli vaziyatlarda hal qiluvchi harakat qiladi, deb hisoblagan. Dyui tanqidiy fikrlashni ta'lim jarayonining markaziy elementi sifatida ko'rdi va uni amaliyotga tatbiq qilish usullarini ishlab chiqdi. Uning ta'kidlashicha, ta'lim tizimi nafaqat faktlarni yod olishga emas, balki o'quvchilarni mustaqil fikrlash va to'g'ri xulosalar chiqarishga o'rgatishi kerak.

Dyuidan keyin ko'plab olimlar tanqidiy fikrlashni rivojlantirish borasida qator izlanishlar olib borishdi. Masalan, amerikalik ta'limshunoslar Robert Ennis va Metyu Lipman tanqidiy fikrlashni rivojlantirish bo'yicha metodlarni taklif qilishdi. Ennisning fikricha, tanqidiy fikrlash insonning har qanday axborot va dalillarni baholash qobiliyatidir. Bu jarayonda mantiqiy xulosalar chiqarish va asosli qaror qabul qilish uchun zarur ko'nikmalar shakllanadi.

Lipman esa o'zining "Filosofiya bolalar uchun" loyihasida tanqidiy fikrlashni ta'lim tizimiga kiritishni taklif qilgan. Uning ta'kidlashicha, bolalarga falsafiy savollar berish orqali ularni axborotlarni tahlil qilishga va turli nuqtai nazarlarni baholashga o'rgatish mumkin. Bu usul orqali o'quvchilar o'zlarining fikrlarini mustaqil ravishda shakllantiradi va ularni mantiqiy asoslashga harakat qiladi.

2. Sharq va G'arb falsafasida tanqidiy fikrlash

Tanqidiy fikrlash tushunchasi Sharq va G'arb falsafalarida turlicha yondashuvlarga ega bo'lsa-da, ikkala madaniyatda ham uning rivojlanishida asosiy rol o'ynagan. Masalan, Alisher Navoiy o'z asarlarida insonning aqliy rivojlanishi va turli hayotiy masalalarga chuqur mulohaza bilan qarash zarurligini ta'kidlagan. Uning "Xamsa" asarida inson va jamiyatning o'zaro munosabatlari haqida chuqur tahlillar mavjud bo'lib, u tanqidiy fikrlashning shaxs hayotidagi o'rnini yoritgan. Fitrat esa

milliy uyg'onish davrida tanqidiy tafakkur orqali xalqni savodsizlikdan chiqarish va yangi g'oyalarni qabul qilish zarurligini ko'rsatgan. Uning "Hind ixtilofi" asarida turli falsafiy masalalar va madaniy muammolar tanqidiy nuqtai nazardan o'rganilgan.

Bundan tashqari, Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asarida til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlik haqida fikrlar bildirilgan. U tilni chuqur o'rganish orqali inson mantiqiy tafakkurini rivojlantirishini ta'kidlab o'tadi. Bu esa tanqidiy fikrlash ko'nikmalarining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Koshg'ariy tanqidiy fikrlash orqali insonning turli hayotiy vaziyatlarni anglash va tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi.

3. Tanqidiy fikrlashning ta'limdagi o'rni

Ta'lim tizimida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish muhim hisoblanadi, chunki o'quvchilarga faqat ma'lumot berishning o'zi yetarli emas - ularni bu ma'lumotlarni tanqidiy tahlil qilishga ham o'rgatish zarur. Ta'lim jarayonida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun bir qator pedagogik metodlar ishlab chiqilgan. Masalan, Amerika ta'limshunosi Benjamin Blum o'zining "Bilim sohalari taksonomiyasi"da tanqidiy fikrlashni bilimning yuqori darajalaridan biri sifatida ko'rsatadi. Uning taksonomiyasida tanqidiy fikrlash o'quvchilarning tahlil qilish, baholash va ijodiy qarorlar qabul qilish kabi qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi.

Finlandiya ta'lim tizimida ham tanqidiy fikrlashga katta e'tibor qaratiladi. Ushbu mamlakatda ta'lim berish jarayonida o'quvchilarni o'z fikrlarini erkin ifoda etishga va ularga tanqidiy yondashishga o'rgatish amalda qo'llaniladi. O'qituvchilar o'quvchilarga o'zlarining qarashlarini shakllantirish uchun mustaqil tadqiqotlar olib borish imkoniyatini berishadi. Natijada, fin ta'lim tizimi tanqidiy fikrlashni rivojlantirish orqali yuqori natijalarga erishadi va PISA (Programme for International Student Assessment) baholashida yuqori o'rinlarni egallab kelmoqda.

4. Tanqidiy fikrlashning o'qitishda qo'llanilishi, uni rivojlantirish

Tanqidiy fikrlashni o'qitish usullari turli xil bo'lib, ular o'quvchilarning ongini mustaqil fikrlashga va qarorlar qabul qilish jarayonida mantiqiy xulosalar chiqarishga o'rgatishga qaratilgan. Shu ma'noda, ta'lim jarayonida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun faqatgina ma'lumot berish emas, balki o'quvchilarga shu ma'lumotlarni qanday tahlil qilishni va ulardan to'g'ri xulosalar chiqarishni o'rgatish kerak.

Maktablarda tanqidiy fikrlashni o'rgatish uchun bir necha samarali usullar mavjud:

- A. Savol-javob texnikasi. Bu usul orqali o'qituvchi o'quvchilarni savol berishga va javoblarni tahlil qilishga rag'batlantiradi. Savollar keng ko'lamda bolishi mumkin: oddiy muammolarni so'rashdan tortib, chuqur falsafiy masalalarga oid

savollargacha. Shu yo'l bilan o'quvchilar masalalarni har tomonlama ko'rib chiqishni o'rganadi va o'z qarashlarini shakllantiradi.

- B. Mantiqiy muammolar va dilemmalar. O'qituvchilar tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun o'quvchilarga murakkab dilemmalarni taklif qilishadi. Bu dilemmalar axloqiy, ijtimoiy yoki ilmiy bo'lishi mumkin. Masalan, tarix darslarida turli xil tarixiy voqealarni tahlil qilish orqali o'quvchilar har xil nuqtai nazarlarni tushunib, ular orasida mantiqiy xulosalar chiqarishga o'rganishadi.
- C. Bahs va munozaralar. Munozaralar tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Munozara jarayonida o'quvchilar o'z nuqtai nazarlarini himoya qilishga, raqibning fikrlarini tahlil qilishga va ularni rad etishga o'rganadilar. Bu jarayonda o'quvchilar turli dalillarni keltirib, ularni baholash qobiliyatini rivojlantiradi.
- D. Tadqiqot faoliyati. Tadqiqotlar olib borish orqali o'quvchilar mustaqil fikrlash va qarorlar qabul qilish qobiliyatini rivojlantiradilar. O'qituvchilar o'quvchilarga muammolarni o'zlari tahlil qilish imkoniyatini yaratib, tadqiqotlar olib borishga rag'batlantiradilar. Bu orqali ular tanqidiy yondashuv va analitik fikrlashni amalda sinab ko'rish imkoniga ega bo'ladilar.

5. Tanqidiy fikrlashning o'qituvchilarga ta'siri

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish nafaqat o'quvchilarga, balki o'qituvchilar uchun ham foydali hisoblanadi. O'qituvchilar tanqidiy fikrlash jarayonida o'z pedagogik yondashuvlarini qayta ko'rib chiqib, o'quvchilarga yaxshiroq o'rgatish uchun yangi metodlarni izlab topadilar. Tanqidiy fikrlash o'qituvchilarga turli mavzularni qamrab olishda yanada samarali bo'lishga va o'quvchilarga individual yondashishga yordam beradi.

Bundan tashqari, tanqidiy fikrlash qobiliyati rivojlangan o'qituvchi turli fanlar o'rtasidagi bog'liqliklarni ko'ra biladi, bu esa integratsiyalashgan o'quv dasturlarini yaratishda katta ahamiyatga ega. Integratsiyalashgan ta'limda tanqidiy fikrlash orqali o'quvchilar turli sohalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tushunib, masalalarni ko'p qirrali tahlil qilishga o'rganadilar. Misol uchun, biologiya, geografiya va tarix fanlari birgalikda o'qitilganda, o'quvchilar ekologik masalalarni kengroq tushunib, ularni tarixiy jarayonlar va iqlim o'zgarishlari bilan bog'laydilar. Bu esa o'quvchilarning mantiqiy tahlil qilish qobiliyatini oshiradi.

Tanqidiy fikrlash zamonaviy ta'lim jarayonida va jamiyatning turli sohalarida markaziy o'rin tutuvchi vositadir. U insonni chuqur va tizimli tahlil qilishga, qarorlarni maqsadli va asosli qabul qilishga yo'naltiradi. Tanqidiy fikrlashning tarixiy rivojlanishi qadimgi Yunon falsafasidan tortib, zamonaviy ilmiy tadqiqotlarga davom etib keladi. Sokratning "Sokratik metod"i, Immanuel Kantning mustaqil

fikrlash haqidagi ta'limoti, Jon Dyui va Metyu Lipmanning tanqidiy fikrlashni ta'limga kiritish bo'yicha izlanishlari bu tushunchaning rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Sharq va G'arb falsafalari turli usullar bilan tanqidiy fikrlashni rivojlantirgan bo'lsa ham, ikkalasida ham inson aqliy rivojlanishining muhim omili sifatida qaraladi. Alisher Navoiy va Mahmud Koshg'ariy singari mutafakkirlarning asarlarida tanqidiy fikrlashning turli qirralari yoritilgan.

Bugungi kunda tanqidiy fikrlash ta'lim jarayonida keng ko'lamda qo'llanilib, o'quvchilarning mustaqil fikrlash va tahlil qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik yondashuvlar taklif qilinmoqda. Savol-javob texnikasi, mantiqiy muammolar, bahs-munozaralar va tadqiqot faoliyatlari bu ko'nikmalarni shakllantirishda samarali vositalar hisoblanadi.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish nafaqat o'quvchilar, balki o'qituvchilarning ham pedagogik salohiyatini oshiradi. Bu qobiliyat integratsiyalashgan ta'limni yanada boyitishga yordam beradi va o'quvchilarni turli sohalar o'rtasidagi bog'liqliklarni tushunishga o'rgatadi. Shu sababli, tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish bugungi ta'lim va jamiyat uchun muhim vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Dewey, John. *How We Think*. D.C.Heath, 1910.
2. Paul, Richard, and Linda Elder. *Critical thinking: Tools for Taking Charge of Your Professional and Personal Life*. Financial Times/Prentice Hall, 2002.
3. Popper, Karl. *The Logic of Scientific Discovery*. Routledge, 1959.
4. Kuhn, Thomas S. *The Structure of Scientific Revolutions*. University of Chicago Press, 1962.
5. Ennis, Robert H. "A Concept of Critical Thinking." *Harvard Educational Review*, vol. 32, no. 1, 1962, pp. 81-111.
6. Facione, Peter A. "Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction." *The Delphi Report*, 1990.
7. Lipman, Matthew. *Thinking in Education*. Cambridge University Press, 1991.
8. Socrates, Plato. *The Dialogues of Plato*. Translated by Benjamin Lowett, Oxford University Press, 1892.
9. Kant, Immanuel. *Critique of Pure Reason*. Translated by Paul Guyer and Allen W. Wood, Cambridge University Press, 1998.
10. Navoiy, Alisher. *Xamsa*. O'zbekiston Davlat Nashriyoti, 1961.
11. Fitrat, Abdurauf. *Hind ixtilofi*. Turkiston Nashriyoti, 1911.
12. Koshg'ariy, Mahmud. *Devoni lug'otit turk*. Toshkent: O'zbekiston Fanlar Akademiyasi, 1960.